

## MEDICINA D'OCCITÀNIA

### ALGUNS ASPECTES HISTÒRICS DE LA MEDICINA A L'ARIEJA

*CORBELLA I CORBELLA, Jacint*

Acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya

**RESUM:** Resum d'alguns aspectes de la medicina antiga a l'Arieja i les terres de l'antic comtat de Foix. Dades sobre les coves prehistòriques i la imatge del possible "bruixot-curador" de la Cova dels Tres Germans. Dades extenses sobre les termes d'Acs. La bassa dels leprosos, medieval. Persistència dels brolladors sulfurosos a la ciutat. Les termes modernes. Metges que les han estudiat: Pilhes, Rigal, Constantin Alibert, Georges Dresch. La topografia polèmica de L. Fugairon sobre els axeans. Metges i farmacèutics en l'exploració del riu de Labouiche. Referència a Camille Soula, professor de Fisiologia de Tolosa, nascut a Foix.

*Paraules clau:* Medicina Occitània. Medicina Arieja. Comtat de Foix. Termes d'Acs. Cova dels Tres Germans. L. Fugairon. Camille Soula. Pilhes. Rigal. Constantin Alibert. Georges Dresch.

**RESUMEN:** Resumen sobre algunos aspectos de la medicina antigua en el departamento actual de l'Ariège i el antiguo condado de Foix. Referencia a las cuevas prehistóricas i la imagen del posible "brujo-curador" de la Cueva de los Tres Hermanos. Datos más extensos sobre las termas de Ax. La balsa medieval de los leprosos. Persistencia de fuentes sulfurosas en la ciudad. Las termas modernas. Médicos que las ha estudiado: Pilhes, Rigal, Constantin Alibert, Georges Dresch. La topografía polémica de L. Fugairon sobre los axeanos. Médicos y farmacéuticos en la exploración del río Labouiche. Referencia a Camilo Soula, catedrático de Fisiología en Toulouse, nacido en Faix.

*Palabras clave:* Medicina Occitania. Medicina Ariège. Condado de Foix. Termss de Ax. Cueva de los Tres Hermasnos. L. Fugairon. Camille Soula. Pilhes. Rigal. Constantin Alibert. Georges Dresch.

\*

L'actual departament francès de l'Ariège, creat el 1790, inclou el país de l'Arieja, o de l'antic comtat de Foix, en plena terra occitana i dels càtars, i l'antic vescomtat de Cousserans. Hi ha aspectes mèdics del passat que són en bona part poc coneguts. Aquí en voldríem remarcar tres fets, relacionats principalment amb el curs alt del riu i les terres més de muntanya.

El primer, i molt més important per a la història general de la medicina, és l'existència de moltes grutes, grans coves en terres calcàries, en algunes de les quals s'han trobat pintures o dibuixos prehistòrics, de notable interès. Entre elles hi ha la imatge del bruixot o "*sorcier-guérisseur*", de la cova dels Tres Germans, sembla que explorada per primera vegada, i per tant "redescoberta", el juliol de 1914.

El segon fet és l'explotació, probablement amb diverses finalitats, inclosa la terapèutica, d'aigües termals, és a dir calentes, i a més amb contingut alt en sofre (aigües sulfuroses) als voltants de l'actual ciutat d'Ax-les-Thermes, Acs en llengua occitana. Hi ha dades del temps romà, de la seva utilització a l'Edat Mitjana, i encara actualment la seva explotació té una gran vitalitat. També en alguna altra vila prospera.

En tercer lloc, i amb un pla de menys repercussió directa per les persones, però molta pels fets en que hi han intervingut, és la participació d'alguns metges, juntament amb altres interessats per la cultura local, en el descobriment de les grutes, algunes de gran interès prehistòric.

## **1. LES COVES PREHISTÒRIQUES. UN POSSIBLE BRUIXOT CURADOR**

Es tracta de terres situades en el vessant nord de la serralada del Pirineu, amb moltes muntanyes de pedra calcària. Aquesta pedra s'erosiona lentament amb l'aigua, podent crear carstificació, amb coves, algunes molt grans, i formació de columnes, que baixen o puguen (estalactites i estalagmites), o formen columnes senceres. I a més en algunes hi ha cursos d'aigua, de diversa importància. Algunes poden tenir alguna sortida a l'exterior, i han estat habitades per l'home en èpoques molt pretèrites. Podem suposar que altres, potser moltes, no tinguin cap sortida i per tant no les coneixem. En les obertes es poden trobar vestigis de la presència humana.

Per les circumstàncies del desenvolupament cultural humà entre les primeres que han estat "redescobertes", i estudiades amb un cert detall, cal recordar les de la zona del Pirineu, tant en el vessant nord com sudoccidental. I així destaquen avui les d'Altamira a Cantàbria, o de Niaux, a l'Arieja. També les de Lascaux, més al nord, a la Dordonya. I amb el temps moltes altres. Formen part del conjunt de la que s'ha anomenat "cadena pirenaico-cantàbrica"

A la zona de l'Arieja n'hi ha moltes, entre elles cinc o sis més conegudes, als voltants sobretot de la ciutat de Tarascó. La més important d'aquestes, per la riquesa que conté, la gran quantitat d'estudis, i l'estat de conservació, és la de Niaux, que pot ser visitada amb limitacions i té moltes figures animals d'interès. Més destacades pel seu volum són les grutes de Bedeilhac i de Lombrives, de dimensions molt grans. Totes estan en el

mateix sector de Tarascó. Poc més enllà, una mica al nord de la ciutat de Foix, hi ha la cova de Mas d'Azil, també de gran interès pels estudis prehistòrics, i que ha donat nom fins i tot a un període, l'azilià. Molt a prop de la ciutat de Foix hi ha un riu subterrani, el Labouiche, navegable en més d'un quilòmetre, entre columnes calcàries, descobert modernament per l'esforç l'any 1908, d'un metge de Foix el doctor Dunac, i més tard també amb la intervenció del doctor Cremadells.

Però a més de tot això, una mica a l'oest, en un altra vall, s'hi va descobrir l'any 1914 una cova que té un interès extraordinari, perquè a més de dibuixos d'animals, hi ha una representació mixta, mig humana i mig animal, en la interpretació de la qual no s'ha descartat que podés tenir una funció sanadora. Una de les màximes autoritats en els estudis de la prehistòria, a França i el món, en el seu temps, l'abbé Breuil, en va fer un dibuix i el va difondre com a possible "sorcier-guérisseur", és a dir un bruixot amb possibilitats o poder màgics, entre ells el de fer curacions. Recordem que més al sud, en terres ara valencianes, hi ha el barranc de la Gasulla, amb una representació semblant, el Bruixot de la Gasulla.

La cova està a la comuna de Montesquieu-Avantès, a un alçada de 465 m. Està propera a la gruta del Tuc d'Audoubert, també rica en material prehistòric. La Cova dels Tres Germans ha tingut celebritat perquè hi ha la representació en pintures a les parets (art parietal) de dues figures mig humanes, mig animals. Un sembla més un home, i l'altra meitat un bisó, que té una mena d'instrument que podria ser de música, i se l'ha nomenat "le petit sorcier à l'arc musical". El segon sembla més un mig home, mig bisó, que té banyes i s'ha interpretat com un bruixot practicant un ritus màgic. També se li ha donat una interpretació en relació a les curacions fetes per sacerdots o "xamans". La pintura, que és bona, no és massa clara per a fer interpretacions. En va fer un dibuix, que s'ha fet clàssic, l'abbé Breuil. Les interpretacions poden ser múltiples, però la "guardadora" no en queda pas al marge (1).

Les dades sobre la seva "descoberta", no són totes coincidents. Sembla clar que tres nois, que eren germans: Max, Jacques i Louis, va fer-ne la descoberta, en el mes de juliol de 1914, potser el dia 21. Per això en diuen la "*Grotte des Trois Frères*". Els nois eren fills del comte Henri Bégouen, que ja era una personalitat en els estudis sobre prehistòria a França. Tenia una formació com a advocat, va treballar com a periodista, viatjant per Europa, va fer una estada a Tunis, on ja feu estudis prehistòrics, i tenia propietats a l'Ariège, tot i que vivia i treballava a Tolosa de Llenguadoc. Els fills l'havien ajudat en alguna exploració al Mas d'Azil i a la caverna de Tuc d'Audoubert, l'any 1912. El pare, el comte Henri Bégouen, va ser professor a la Facultat de Lletres de Tolosa, i director del Museu d'Història Natural, d'aquesta ciutat. Havia nascut a Châteauroux l'any 1863 i va morir amb més de noranta anys el novembre de 1956. La seva obra escrita fou important, en diversos camps (2). Bégouen volia preservar les troballes de la seva destrucció, i per aquesta raó la cova no es va obrir al públic. La mesura no va ser ben entesa en el seu temps, però ara és doctrina de conservació.

## 2. LES TERMES D'ACS.

a) *Les fonts*. El nom actual de la ciutat és Ax-les-Thermes. S'ha format al voltant d'un lloc on brollaven fonts d'aigua calenta, molt calenta, i amb un residu groc ben visible. Són aigües sulfuroses. La ciutat està en el curs alt de l'Arieja, on se li uneix un riu de nom semblant, l'Oreja, a uns 720 metres d'alçària. Ara hi ha unes vuitanta fonts, de temperatures entre 18 i 78 graus C°. Pel seu aprofitament comercial hi ha tres establiments termals importants, que daten del segle XIX. El centre està al voltant del passeig de Couloubret i les utilitats terapèutiques que s'indiquen són per afeccions reumàtiques, respiratòries i de la pell. En la seva història hi podríem marcar quatre etapes.

Una és la més antiga, sense documentació, evidentment anterior a la romanització. D'allà n'ha vingut sembla el nom, que en occità és Acs, contracció d'aigües, acquae en llatí, com es troba també en altres indrets.

Un altre moment en que s'esmenten amb més ressò és en el segle XIII, on era un punt de tractament, o potser de recuperació, dels soldats, dits "leprosos" que tornaven de les croades. El comte de Foix Roger IV va manar fer una bassa on es podien fer les cures. És el que se'n digué "*bassin des ladres*", conegut ja el 1260 i que encara hi és avui. Al costat es va fer un hospital, que a la porta duu l'esment de l'any 1846, conegut amb el nom d'Hospital de Sant Lluís (3).

El tercer període és el de l'estudi més o menys sistemàtic, de les aigües, amb diverses monografies, i intervencions de metges locals, potser el primer el doctor Pilhes, l'any 1780. Des d'aleshores hi ha hagut un interès d'estudi científic (4). També s'han valorat altres aigües de poblacions veïnes, potser les més conegudes les d'Aulus, modernament des del 1823, les d'Ussat i alguna més.

El quart període és l'actual, on amb la base de les aigües, s'ha desenvolupat un complex comercial i turístic d'una certa importància, que ha dut a fer una estació d'esquí ben coneguda a l'hivern, i una bona utilització dels mateixos materials i instal·lacions a l'estiu. Es manté el caliu del termalisme com a nucli d'un interès turístic i comercial importants. Una bona part de l'activitat mèdica, dels professionals sanitaris d'Ax és al voltant de la medicina termal. Podríem considerar com a data marcadora d'aquesta etapa moderna, social, l'any 1903 amb l'obertura del casino.

Però es manté també el vessant, diríem més popular, l'accés de tothom a les aigües sulfuroses, en forma de fonts, de brolladors, directes al carrer. Així hi ha el clàssic "*bassin dels ladres*", al davant de l'hospital, i a més dues fonts més a la mateixa plaça, les fonts

del carrer Coustou, a 68 graus, i la que se'n diu font de les neus "fontaine des neiges", just al costat del riu Orièja (5).

*b) Els metges.* El primer establiment podríem dir-ne modern, és el de Couloubret, nom que recorda les "colobres", és a dir una forma de serps que viu al voltant de les aigües. Recordem que les serps ja es relacionen amb els sanatoris d'Asclepi de la Grècia antiga, i que la serp és l'animal que hi ha en la representació dels símbols de la medicina i de la farmàcia. Aquest primer establiment fou construït pel doctor Pilhes l'any 1780. En el terme veí d'Ussat també hi havia fonts termals. L'edifici va ser restaurat l'any 1865, i va permetre descobrir una font més antiga, que Félix Garrigou, erudit local, va considerar anterior als romans.

Algun temps després, l'any 1801, un cirurgià d'Ax, el doctor Boulié, decidí utilitzar les aigües calentes que brollaven just al costat del riu Orièja, poc abans que aquest s'unís a l'Ariège a la mateixa vila d'Ax. El seu terreny tenia el nom de Teich, i d'aquí ve el nom de l'establiment que encara avui és ben actiu. Va començar amb cabanes i banyeres petites, fins que el 1834 es bastí un edifici important. S'ha anat ampliant fins ara, però conserva alguna part del segle XIX, on hi hagué en un cert moment 51 banyeres. Es va restaurar el 1889. Ara és un dels grans establiments d'Ax.

Un altre establiment termal va ser obert l'any 1815, per M. Sicre, hostaler. Van ser les "termes de Breilh". Aquest nom s'assembla al de "breich" que en occità vol dir la bruixa, potser relacionat amb els vapors calents, amb olor de sofre, és a dir de l'infern, que sortien d'aquell lloc. Es va construir un establiment, completat amb 17 banyeres, dutxes i fonts. S'indicaven principalment per les afeccions respiratòries, el mal de les articulacions i les lesions de la pell. El 1876 es va obrir un altre dels establiments que encara perdura, el de "Le Modèle". A partir d'aleshores encara va créixer més l'interès per les aigües calentes (6).

*El doctor Jean-François Pilhes.* El primer metge que va fer estudis coneguts sobre les aigües d'Ax i d'Ussat fou el doctor J.F. Pilhes. Havia nascut a Tarascó, ciutat veïna d'Ax, l'any 1746 i va morir a Pamiers, també a l'Ariège, l'any 1832, vell de vuitanta-sis anys. Va fer els estudis de medicina a Montpeller, on va ser influït per les idees de Bordeu, un dels grans mestres d'aquella escola. Començà exercint a Pamiers, ciutat en el curs de l'Arieja, més propera a Tolosa, i fou membre corresponent de l'Acadèmia de Ciències de Tolosa. L'any 1786 va fer públic el seu treball, que li va portar divuit mesos, d'anàlisi de la composició de les aigües termals d'Ax i d'Ussat. Aquest fet va contribuir a revalorar les aigües d'Ax, que estaven en un segon pla, dins de les fonts termals pirinenques, per darrera de les de Luchon i Barèges. Fou inspector d'aigües d'Ax, durant molts anys, i és

fama que va guarir, entre altres, a Lluís Napoleó, germà de l'emperador i rei d'Holanda. Es va ocupar de l'estació d'Ussat fins el 1824, quan per raons aparentment administratives (tenia 78 anys), va deixar el càrrec d'inspector d'aigües. Va morir a Pamiers, el lloc on havia començat a fer de metge (7).

*El doctor Joseph-Jean-Antoine Rigal.* Un segon metge que va escriure sobre les aigües d'Ax fou el doctor Rigal. Va néixer a Gaillac, en el departament del Tarn, on el seu pare exercia com a cirurgià, l'any 1797. L'any 1829 va fer una memòria sobre la litotrícia. Es dedicà a diverses branques de la medicina, principalment la cirurgia i la medicina legal. Va ser membre de diverses acadèmies i societats. Fou inspector de les aigües d'Ax de 1847 a 1849. El 1848 era alcalde de Gaillac, i fou diputat a l'Assemblea Legislativa, com a republicà. El 1852 va deixar les activitats polítiques i va morir a Gaillac l'octubre de 1865. Allà se li va erigir una estàtua (8).

*El doctor Constant Alibert.* Un tercer metge notable per l'estudi de les aigües és Constant-Paul-Germain Alibert. Va néixer a Castelnaudary el 1820, va fer els estudis de medicina a Montpellier, i es doctorà el 1843. De 1841 a 1843 havia estat intern en un asil de malalts mentals, de La Sarthe. Fou inspector d'aigües termals d'Ax, des del 1849 interinament, i definitiu el 1850, fins el 1863. Va ser membre de diverses societats i acadèmies i la seva obra potser més important és el "*Traité des eaux d'Ax*", publicada a Paris el 1853. Va morir a Saint-Estephe-de-Médoc, a la Gironda, el 1882 (9).

Una altra personalitat de la medicina termalista fou el doctor Georges Dresch (1846-1922). De família originària d'Alsàcia, va néixer a Foix, on fou metge de la prefectura. Va fer de metge a Foix i els estius a Ax. El 1882 va fundar la Societat Ariègeoise de Ciències, Lletres i Arts. Es dedicà en part a la política local. El 1889 va crear el diari "Ax thermal" i més tard va publicar un "*Traité complet des eaux d'Ax*" (10).

Altres metges de la segona meitat del segle XVIII i primera del XIX van excel·lir i alguns van estudiar les aigües. Potser el primer és Abraham Sicre (1728-1765), nascut a Merens, tocant a Andorra i establert a Toulouse, on va ser professor i morí jove. L'any 1758 ja havia donat notícia d'aquestes aigües. També Pierre Roussel (1744-1802), que va estudiar a Montpellier i s'establí a París. Gaspar Astrié (1799-1846) i encara Gathien Marcaillhou d'Aymeric (1807-1855), que va deixar ben aviat la medicina per la música (11).

### **3. ALTRES METGES I SANITARIS.**

Entre altres metges de la part alta del curs de l'Arieja, o sigui a la zona més de muntanya del comtat de Foix, cal esmentar l'aparició l'any 1880 d'una monografia, una veritable

“Topografia mèdica”, feta pel doctor Fugairon, metge d’Ax. Ha estat reeditada a Lavelanet, en facsímil, incrementada amb fotografies, l’any 2005 (12).

*Una Topografia polèmica.* El doctor L.S. Fugairon exercia com a metge a Ax i va publicar una obra “*Les Axéens*” amb el subtítol: “*Les habitants du canton d’Ax aux points de vue physique, intellectuel, moral et industriel*”. El llibre comprèn dues parts, cadascuna d’elles amb quatre capítols. L’últim capítol de cada part està dedicat principalment als aspectes termals. Com s’explica a la reedició: “el doctor Fugairon, metge exercint aleshores a Ax, fa en aquest llibre una descripció sense concessions dels seus compatriotes”. Va ser una obra polèmica, perquè deia les coses com les veia, i moltes de manera no positiva pels habitants d’Ax. L’autor va ser atacat, injuriat, pels qui no volien acceptar la crítica. Es defensa Fugairon dient: “Críticant els habitants del cantó d’Ax he dit tot el que creia que havia de dir, i crec que he fet bé dient-ho... ..els pagesos del sud de França, i més els habitants de la muntanya, han de fer molt, des de tots els punts de vista, per assolir el nivell dels del nord...”. I afegeix: “pot ser un crim dir que els nostres pagesos tenen les cases mal distribuïdes i malsanes... que cultiven malament la terra, que cuiden malament el bestiar...?”.

L’autor signa com a Professor de la Universitat, doctor en ciències i membre de la Societat Botànica de França. Quan tracta de la instrucció diu que la major part dels habitants no saben llegir i que quan es va fer la llei d’instrucció obligatòria van protestar molt. Més clarament diu que els habitants del cantó d’Ax “no tenen cap instrucció i, el que és pitjor, cap desig d’instruir-se”. En diversos aspectes explica moltes anècdotes per justificar les seves opinions.

Altres metges van destacar no tant per la seva tasca assistencial, o sanitària, sinó per les seves preocupacions per a impulsar els estudis o les institucions locals. Entre ells cal fer conèixer els noms, sovint oblidats dels qui van treballar en l’estudi inicial de les coves prehistòriques. Han quedat poques dades sobre el conjunt de la seva personalitat.

*Metges i farmacèutics a Labouiche.* Un dels més importants és el doctor Dunac, metge generalista que exercia a la ciutat de Foix. En les seves excursions pels voltants va explorar l’entrada subterrània del riu de Labouiche, pel que avui es pot fer una navegació, sota terra a 60 metres de profunditat sota el nivell del terra i és, a més, una bona atracció turística. Hi ha més d’un quilòmetre navegable. Sembla que va fer la primera exploració l’any 1908, acompanyat per dos fills i dos militars joves. Dunac hi va fer diverses exploracions. L’any següent es van fer més exploracions, alguna accidentada. Es va deixar el tema i no es reprèn fins el 1935. Amb l’ajut del doctor Crémadells i de Paul Salette, farmacèutic de Foix, s’explora una altra part important del riu, i s’arriba a la cascada que avui porta el nom de “cascada Salette”. Però el gran impulsor, per a donar coneixement ampli d’aquesta meravella de la natura va ser Norbert Casteret, probablement

la personalitat més important de l'espeleologia francesa. L'any 1938 es va obrir al públic. Els noms d'una sala Dunac, la galeria Crémadells, o la cascada Salette, recorden l'esforç d'aquests sanitaris, amb interès per la cultura local (13). Potser caldria recordar també el nom del doctor Noulet, que ja l'any 1826 havia començat algun estudi sobre les grutes de la zona (14).

El desenvolupament de l'esquí a diverses zones del departament de l'Ariège, ha estat impulsat algunes vegades per metges, a banda de la seva activitat habitual. Així cal recordar la intuïció de François Gomma, metge termalista i alcalde d'Ax veient clar el que podia ser una font de desenvolupament l'Ariège". Igualment el doctor Joseph Artigues pel creixement de l'esquí en una altra zona veïna, el Couserans, cofundador de l'Ski Club de Saint Giron l'any 1924 (15).

Un altre metge estudiós de les coves fou Félix Garrigou. Era de família originària de Tarascó, més dedicada al dret, i el pare, Adolphe, era a més un historiador actiu. Félix, que va viure entre 1835 i 1920, va dedicar-se àmpliament al termalisme, a la hidrologia, però també a la prehistòria. Fou impulsor de la creació de càtedres d'hidrologia mèdica, i explorador de més de dues-centes coves. Recollí molt material que deixà al museu de l'Ariège. Va explorar Niaux, però li interessava més el material arqueològic, és a dir restes d'ossos o pedres, que no pas les pintures, que no va valorar aleshores. També va explorar i "redescobrir" les coves de Bedeilhac, el 1860 i de la Vache, el 1866.

Va exercir la medicina a Tolosa, i en temps d'estiu a Ax i Luchon. El 1870 va crear un laboratori d'hidrologia mèdica. Sembla que va morir per la contaminació per radi, adquirida en els seus estudis sobre la composició de les aigües termals (16).

Finalment cal recordar que Camille Soula, catedràtic de Fisiologia de Tolosa, vell amic de l'Institut de Fisiologia, que hem estudiat en altres escrits, havia nascut a Foix (17).

## **NOTES**

1. Ha estat recollit en diversos textos, entre altres: – v. Walker, Kenneth: "Histoire de la Médecine" Verviers (Gérard. Col. Marabout) 1962, pp. 8-9. – v.t. Reverte Coma, José M: "Antropología Médica. I." Madrid (edit. Rueda) 1981, p. 50. Hi ha una reproducció de la imatge. – v.t. Margotta, Roberto: "Histoire illustrée de la médecine" Paris (Ed. Deux Coqs d'Or) 1968, v. p. 17, amb reproducció del dibuix.
2. Marliave, Olivier de: "Dictionnaire de l'Ariège" Bordeaux, Editions du Sud-Ouest, 2008, v pp. 46-48 i 324.
3. Marcaillhou d'Aymeric, M. Hte: "Monographie de la ville d'Ax (Ax-les-Bains – Ariège)". Toulouse (Imprim. Vialelle et Cie.) 1886, 346 pp. Reedició: Nimes (C. Lacour, ed.) (col. Lacour-Rediviva) 2003. v. pp. 18-19 i 172-173.
4. Morère, PH; Pélissier, Ed: "L'Ariège historique" Pamiers (Impr. Labrunie, 1914) 297 pp. Reedició, Nimes (Lacour-Ollé, edit.) (col. Lacour-Rediviva), 2007. v. p. 282-285.



*Alguns aspectes històrics de la medicina a l'Arieja*

- Veure també una referència breu en el capítol sobre termalisme a: Déjean. Max et Denise: "L'Ariège d'autrefois" Saint-Cyr-sur-Loire (ed. Alan Sutton) 2004.
5. "Itinéraire de découverte à travers la ville d'Ax Les Thermes" Fulletó turístic 8 pp. amb il·lustracions.
  6. Teisseire, Hélène: "Ax-les-Thermes et ses environs. Mémoire en images", Saint-Cyr-sur-Loire (ed. Alan Sutton) 2005. v. pp. 15-16 i 81-96.
  7. Marcaillou: Monographie de la ville d'Ax, loc. cit. pp. 306-308.
  8. Marcaillou: Monographie de la ville d'Ax, loc. cit. pp. 308-311.
  9. Marcaillou: Monographie de la ville d'Ax, loc. cit. pp. 311-314.
  10. Marliave, Olivier de: loc. cit. pp. 105, 135 i 240.
  11. Marcaillou: Monographie de la ville d'Ax, loc. cit. pp. 292 a 303.
  12. Fugairon, L.S: "Les Axéens. Les habitants du canton d'Ax aux points de vue physique, intellectuel, moral et industriel" 1850. Reedició, Lavelanet (R. Latour, éditions), 2005, sense paginació, amb moltes fotografies.
  13. Azam, Jean-Paul: "Labouiche. La Vénise Ariègeoise". Albi (ed. Apa-Poux), 1998, 16 pp.
  14. Gailli, René: "Ariège, pays des cavernes", Toulouse (ed. Loubatières), 1992, p. 2.
  15. Marliave, Olivier de, loc. cit. pp. 307-308.
  16. Marliave, Olivier de, loc. cit. pp. 134-136. Foto a pàg. 135.
  17. Corbella, J: "Camille Soula, professor de Tolosa i l'Institut de Fisiologia", Gimbernat, 2000, vol. 34, pp. 275-276.

# LES AXEENS

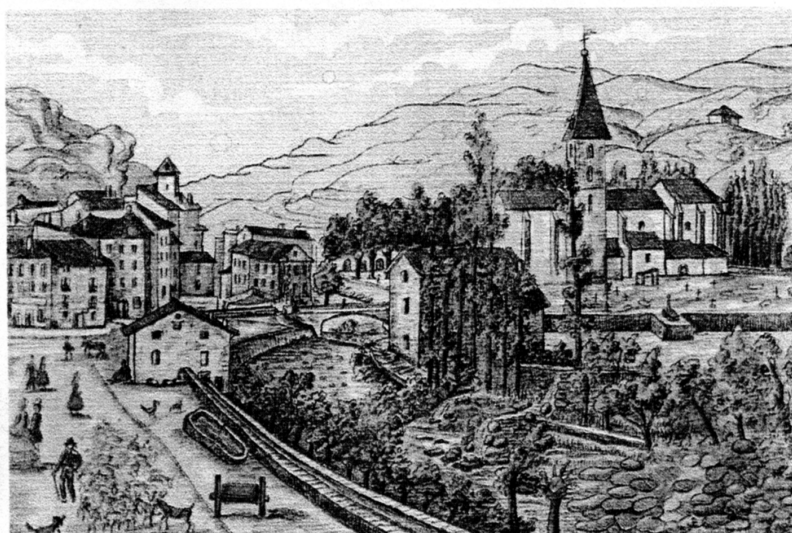
*Les Habitants du Canton d'Ax*

*aux points de vue*

*physique, intellectuel, moral  
et industriel*

PAR

LE DOCTEUR FUGAIRON



**Réimpression de l'édition de 1880  
augmentée de nombreuse photos.**